

EURÓPAI SZEMMEL

*Tanulmányok
Köpeczi Béla tiszteletére*

EURÓPAI SZEMMEL

Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére

UNIVERSITAS KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2007

Szerkesztette
Kalmár János

© Kalmár János, a kötet szerzői, Universitas Kiadó, 2007

ISBN 978 963 9671 13 3

A kiadásért felel az Universitas Kiadó igazgatója
Könyvrendelés: Universitas, 1462 Budapest, Pf. 516
Tipográfia, borító, nyomdai munkák: *mondAe Kft.*

Tartalomjegyzék

- Köszöntő (Kalmár János) • 7
- Jean PERROT: Un double piège de la typologie des langues • 11
- HAZAI GYÖRGY: Egy török kémjelentés Mátyás király korából • 23
- DEMÉNY Lajos: Székely értelmiség a fejedelemség kori Erdélyben • 25
- MONOK ISTVÁN: A bajor nyomdászat szerepe Magyarország rekatolizálásában • 33
- SERES István: A francia segélycsapatok
téli szállásának terve Erdélyben 1678 telén • 39
- MAGYARI András: A Habsburg gazdaságpolitika
főbb irányvonalai Erdélyben a 17. század végén • 47
- MÉSZÁROS Kálmán: Des Alleurs márki
és a francia brigadérosok szerepe a kuruc katonai felső vezetésben • 53
- KALMÁR János: La question
de la Transylvanie au cours des traités de Rastatt (1713–14) • 61
- R. VÁRKONYI Ágnes: „In nocte nativitatis Domini” • 67
- KOVÁCS Ilona: Rákóczi janzenista irodalomszemlélete • 85
- TÓTH Ferenc: Egy magyar származású rodostói francia konzul levelezése • 93
- ZACHAR József: Magyar huszárok a 18. századi francia haderőben • 101
- Jean EHRARD: Montesquieu et le libéralisme économique • 113
- Roland MORTIER: Quand Diderot rêvait d’une Université • 123
- PENKE Olga: Voltaire világtörténetének hatása Magyarországon, a 18. században • 131

- Claude MICHAUD: Deux contre-révolutionnaires à la cour de Catherine II. • 145
- CSETRI Elek: Egy erdélyi államtudományi munka a felvilágosodás korából • 161
- MISKOLCZY Ambrus: Carlowszky Zsigmond természetjogi tanítása Eperjesen • 171
- BENKŐ Samu: A Kolozsvári Református Kollégium könyvtára
mint tudományos műhely a két világháború közötti években • 179
- POSZLER György: Vándorok és bujdosók • 183
- KENYERES Zoltán: Settembrini • 193
- PALÁDI-KOVÁCS Attila: Egy európai etnológus Erdélyből. Viski Károly • 199
- Köpeczi Béla munkáinak válogatott jegyzéke • 213
- Tabula gratulatoria • 216

A bajor nyomdászat szerepe Magyarország rekatolizálásában Statisztikai megközelítések

1717. október 16-án Budán összeírták az Unterammergauból származó bajor kép- és könyvkereskedő (*Bildercrammer*), Thomas Claarwein hagyatékát.¹ A 42 tételes jegyzéken könyv (18 féle), térkép (3 féle) és kép (21 féle) szerepel, némelyik sok (650) példányban. Árukladó a képek jegyzéke, hiszen a szentképek mellett számos világi tárgyú ábrázolás is (divat, császár és felesége, Bécs városa), a térképek közül az egyik a Szentföld illusztrált bemutatását szolgálta. Sok tételről nem derül ki azonban a kép tárgya, és nem tudjuk azt sem, hogy a fali kalendáriumok ábrázolásai milyen jellegűek voltak. Viszonylag nagy számban szerepelnek újságok, illetve a „*Kramerlied*” műfajba tartozó kiadványok is. A könyvek nagyobb része a napi vallásgyakorlatot és a búcsújárást segítette: imádságos könyvek, prédikációk, Krisztus élete, lelki vezető könyvecskék, mirákulumok, kalendáriumok. A vándorkereskedő származási helye – Ammergau –, önmagában is árukladó lehetne a kis gyűjtemény lelki tartalmáról (Ammergau évszázadok óta ismert búcsújáró hely), de a címek is meggyőznek arról, hogy az ájtatos olvasmányok mellé a kínálat nagyobb része szentképekből állt, amelyeket a rózsafüzérek és más kisebb tárgyak egészítettek ki.

A kérdés az, hogy mennyire tekinthető ez a kereskedői hagyaték tipikusnak a 18. század első felének könyvkereskedői között, illetve az, hogy az itt felsorolt könyvtételek találhatóak-e meg a korszakból ránk maradt könyvjegyzékeken is. Az első kérdés megválaszolásakor nehéz helyzetben vagyunk. A közel kortárs könyvkötői, illetve könyvkereskedői hagyatékok (Georg Steinhübel,² 1699, Lőcse;

¹ Budapest Főváros Levéltára. Buda, Inventaria antiqua, Nr. 139., pag. 1–5.

² *Magyarországi magánkönyvtárak*, II.: (1580–1721). S. a. rend. FARKAS Gábor/KATONA Tünde/LATZKOVITS Miklós/VARGA András. Szeged 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2) [a továbbiakban: ADATTÁR 13/2], 287–293.; Vö. PAVERCSEK Ilona: „Georg Steinhübel lőcsei könyvkereskedő hagyatéki leltára” in: *Magyar Könyvszemle* 98 (1982), 254–266.

Caspar Wiszt,³ 1714, Kassa; Zalonyi Nagy János,⁴ 1732, Nagyvárad) más-más jellegűek. Steinhübel és Wiszt lutheránusok voltak, bár üzleti érdekből katolikus könyveket is árultak, Zalonyi Nagy készletéből pedig csak a Johann Georg Nettenstein, budai kiadótól terjesztésre átvett tételeket ismerjük. Tanulmányunk tárgya szempontjából – a bajor kiadók könyvei Magyarországon – tehát egyik sem áruklodó, miután az említett katolikus könyvek magyarországi kiadásúak. Többet tudunk meg azonban a Bajorországból behozott kiadványok hatásáról, ha a Claarwein-hagyaték tételeit a budai és pesti polgárok hagyatéki összeírásaival vetjük össze. A pest-budai polgárok 18. századi könyvkultúráját elemző Holl Béla⁵ összefoglaló statisztikáiban szereplő vallásos könyvanyag teljes egészében megegyezik Claarwein címeivel. Nem mondhatjuk persze bizonyosan, hogy ezek mind bajorországi kiadványok voltak, de Claarwein nem árult iskolai könyveket, ami arra utal, hogy a magyarországi, vagyis a helyi kiadókkal nem volt üzleti kapcsolata. Feltűnő az is, hogy a Holl Béla által is kiemelt jelenség, az újságok viszonylag nagyobb számú jelenlétéről (egy angoltól németre fordított érdekességeket közlő, Münchenben kiadott folyóiratról, tehát nem politikai lapról van szó), megegyezik azzal, hogy Claarweinek ebből 30 példány (tehát viszonylag sok) maradt halála után.

Magyarország lakossága a 16. század végén jelentős többségében protestáns volt, egy évszázaddal később azonban már ugyanilyen arányban katolikus többségű. Az 1670-es évektől kezdve az állam adminisztratív eszközökkel is segítette a rekatolizációs folyamatot. A továbbiakban ezt a jelenséget olvasmánytörténeti szempontból igyekszünk úgy követni, hogy megvizsgáljuk a magán-, és az egyes intézmények könyvtárainak anyagát a katolikus művek jelenléte szempontjából, illetve azt, hogy a frissen a Kárpát-medencébe került (1670 után kiadott) könyvek között mennyi a bajorországi kiadású. Végeredményben tehát azt, hogy a bevezetőben említett eset – a bajor kereskedő könyveinek és képeinek jelentős része kimutatható a környék polgárságának műveltségét dokumentáló forrásokban – általánosítható-e.

A magyarországi városok többségének lakossága – akiknek olvasmányairól elegendő dokumentummal rendelkezünk – lutheránus vallású volt. A 17–18. század fordulóján a kortárs katolikus munkák jelenléte ezek olvasmányaiban számottevőbb lesz, de igazán a vallásilag vegyes lakosságú városokban – Kassa,⁶ Kőszeg⁷ – a jellemző ez a jelenség.

³ *Kassa város olvasmányai 1562–1731*. S. a. rend. GÁCSI Hedvig/FARKAS Gábor/KEVEHÁZI Katalin/LÁZÁR István Dávid/MONOK István/NÉMETH Noémi. Szeged 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 15) [a továbbiakban: ADATTÁR 15], 76–79.

⁴ GÁRDONYI Albert: *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században, különös tekintettel Budára és Pestre*. Budapest 1917, 35–37.

⁵ HOLL Béla: „Pest-Buda polgárainak könyvkultúrája a XVII–XVIII. században” in: *Tanulmányok Budapest múltjából* XV (1963), 289–326.

⁶ Vö. ADATTÁR 15.

⁷ *Lesestoffe in Westungarn*, II.: Forchtenstein (Fraknó), Eisenstadt (Kismarton), Güns (Kőszeg), Rust (Ruszt). (Hgg.) Tibor GRÜLL/Katalin KEVEHÁZI/Károly KOKAS/István MONOK/Péter ÖTVÖS/Harald PRICKLER. Szeged 1996 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/2), 97–156.; KOKAS KÁROLY: *Könyv és könyvtár a XVI–XVII. századi Kőszegen*. Szeged 1991. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok III)

Tipikusnak mondható Lőcse esete, ahol az 1670-es években külső, állami nyomásra a város vezetését is a kisebbségben lévő katolikusok vették át, a polgárok hagyatéki összeírásaiban fennmaradt könyvjegyzékekben ugyanakkor elenyésző maradt a katolikus szerzők aránya.⁸ A jegyzékek összeírói persze a könyvekről nagyon gyakran csak elemi adatokat közölnek (szerző, egyszavas cím), így ha tudjuk is, hogy katolikus műről van szó, a kiadásról soha sincsen biztos információnk. Jellemzőbb azonban a nagyszombati, illetve a magyarországi kiadványok nagyobb aránya az ilyen könyvek között.

A 16–18. században a magyarországi olvasni tudók *eruditióját* meghatározta annak az iskolának a könyvtára, amelynek a hallgatója volt az illető diák. Nem nemesi származású értelmiségi jelentős magánkönyvtárat csak ritkán tudott összegyűjteni magának. Éppen ezért látjuk fontosnak megvizsgálni azoknak az iskoláknak, rendeknek, illetve a plébániáknak a könyvtári anyagát, amelyek korabeli katalógusai feltűntetik a megjelenés helyét és idejét.

Kezdjük ez utóbbiakkal. A katolikus hierarchia, illetve a rendszeres *canonica visitatiók* csak az 1711 utáni időkben álltak helyre. Az egyes plébániákon a pap rendelkezésére álló könyvek száma a legtöbb helyen csak a tridenti előírásokban szereplő misekönyvre, bibliára és a zsinati határozatokra korlátozódott. A 18. század közepe felé haladva azonban egyre gyakrabban találkozunk az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben 30-40 tételes kisebb gyűjteményekkel, ritkábban – főleg külföldön tanult papok esetében – jelentősebb magánkönyvtárral is.⁹ Ezek a könyvek a pap halála után, az előírásoknak megfelelően, a plébániai könyvtárat gyarapították. A plébániai könyvtárak a 18. század elején nagyon elavult képet mutatnak. Jó példa például a bártfai Szent Egyed-templom, amelyhez tartozó plébániának 1705-ből és 1725-ből is ismerjük a könyveit.¹⁰ A könyvek csaknem teljes egésze még 1725-ben is a 17. századból való. A lassú változás a szervezett papképzéssel jött el. A papokat azonban a magyarországi képzőhelyek mellett alapvetően Bécsben, Grácban, Bolognában, vagy Rómában, esetleg Brunnben, Olmützben, Prágában, vagy Krakkóban képezték. Nem csoda hát, hogy a modern teológiai könyvanyag, a napi papi szolgálat segédkönyvei, a beszédgyűjtemények, vagy a személyes vallásosság műfajaiban íródott művek elsősorban a helyi kiadásokban voltak meg könyvtáraikban. Külön fontos kiemelni az olasz reform-teológia megjelenését, a francia felvilágosodás eszméinek olasz egyházi közvetítését a Kárpát-medence katolikus papsága irányába. A bajorországi, illetve a dél-németországi könyvek csak akkor kerültek nagyobb számban ezekbe a könyvtárakba, ha a papnak, vagy valakinek a községből aktív személyes kapcsolatai voltak, vagy valaki, aki ezekről a területekről származott, magánkönyvtárat egyházára hagyta. Ritkán előforduló eset az, amikor egy

⁸ DEMKÓ Kálmán: *Lőcse története*, 1.: Jog-, mű- és művelődéstörténeti rész. Lőcse 1897, 158–162.; ADATTÁR 13/2, 11–107.

⁹ Vö. *Lesestoffe und kulturelles niveau des niederen Klerus. – Jesuiten und die nationalen Kulturverhältnisse. Böhmen, Mähren und das Karpatenbecken im XVII. und XVIII. Jahrhundert.* (Hgg.) István MONOK/PÉTER ÖTVÖS. Vorwort von Frédéric BARBIER. Szeged 2001 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok. Különszám III.)

¹⁰ *Katolikus intézményi gyűjtemények Magyarországon 1526–1750.* S. a. rend. ZVARA Edina. Szeged 2001 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 19/1) [a továbbiakban: ADATTÁR 19/1], 195–203.

dél-németországból érkező vándor könyvkereskedőtől vásároltak könyveket. Ezeknek ugyanis nem a képzett egyházi értelmiség volt a vásárló közönsége, hanem az egyszerű olvasni tudó emberek, mesterek, vagy tanítók.

A plébániai könyvtárak anyagának említett 17–18. századi változását jól nyomon követhetjük a nyugat-magyarországi területek (Győri Püspökség, Esztergomi Érsekség), illetve a Váci és az Egri Püspökség területein végzett egyházlátogatási jegyzőkönyvekben lejegyzett könyvösszeírásokban.¹¹ A hazai papképző helyek – főként a jezsuita nagyszombati és a kassai felsőfokú képzés – tananyaga alapvetően tehát a 17. századi hagyományt őrizte meg, ennek megfelelően a könyvanyag változása a modernebb (felvilágosodás, janzenizmus) szellemi áramlatok irányába csak a 18. század második felében jelentkezik igazán. A változás azonban nem a bajor, hanem az itáliai kiadványok elterjedésével jellemezhető.¹²

A paphiány miatt számos helyen a szerzetesrendek látták el a világi papi teendőket is. A Győri Püspökség területén sok helyen a ciszterciek, és az országban több helyen a ferencesek. Az oktatásban a jezsuiták mellett egyre nagyobb mértékben a piaristák játszották a főszerepet. A rendeknek pedig megvoltak a nemzetközi kapcsolataik, könyveiket is ezek mentén szerezték be.

Forrásaink sajnos nem teszik lehetővé az egységes szempontok szerinti összehasonlításokat. Ugyanabból az évtizedből nincs kettő, vagy több olyan, különböző szerzetesrendektől fennmaradt könyvkatalógus, amely adatközlésében megegyezne. Általában csak a szerző nevét, a tömör címet és a könyv formátumát adják meg. A kiadás helye és ideje csak a legkritikább esetben fordul elő. Mindezek ellenére megpróbálunk szerintünk jellemző tendenciákat statisztikai adatokkal is bemutatni.

A jezsuita rendházak és iskolák könyvtárainak anyagát viszonylag jól ismerjük.¹³ A kép, amelyet így a rendről nyerünk, igazolja a kortársak véleményét: a rend tanítása a 18. századra elveszítette frissességét, nem a gyakorlatban használható tudást adott diákjainak. A nagyszombati 1690-es katalógusban¹⁴ az 1670 utáni könyvek aránya nem éri el a 20%-ot. A müncheni és az augsburgi kiadású könyvek főként a 17. század közepéről származnak, a *Spirituales* szakba illő témákkal, hasonló korúak az ingolstadt *Theologici scholastici*, illetve a bambergi *Concionatores* csoportba sorolt könyvek is. Jól látszik, hogy Pázmány Péter 1635-ben egy nagyon modern, friss könyvanyaggal indította útjára az egyetemi oktatást Nagyszombatban, de egy század múlva ez a könyvanyag, csakúgy, mint a rend, megérett a reformra. A túróci¹⁵ és a zsolnai¹⁶ rendházak

¹¹ ADATTÁR 19/1, 172–242.

¹² Vö. SÁRKÖZY Péter: „Il 'pre-illuminismo cattolico' e la crisi del reformismo illuminato in Ungheria” in: *Conflitti e compromessi nell'Europa 'di Centro' fra XVI e XX secolo. Atti del 2° Colloquio Internazionale (Viterbo, 26–27 Maggio 2000)*. Viterbo 2001, 241–255.

¹³ *Jezsuita könyvtárak Magyarországon 1711-ig*, I.: Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár. S. a. rend. FARKAS Gábor/MONOK István/POZSÁR Annamária/VARGA András. Szeged 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 17/1) [a továbbiakban: ADATTÁR 17/1]; *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, II.: Nagyszombat 1632–1690. S. a. rend. FARKAS Gábor Farkas. Szeged 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 17/2) [a továbbiakban: ADATTÁR 17/2].

¹⁴ ADATTÁR 17/2, 153–339.

¹⁵ ADATTÁR 17/1, 247–256.

¹⁶ ADATTÁR 19/1, 383–434.

lényegesen modernebbek voltak. A túróci 1707-es katalógus 189 tétele közül 51 jelent meg 1670 után (27%). Ennek fele magyarországi kiadvány, és csak 3 származik Bajorországból. Feltűnő azonban, hogy csak egy kötet itáliai. Több a bécsi, illetve a csehországi szerzemény. A zsolnai jezsuiták 1712 és 1722 között összeállított könyvtárkatalógusa azt mutatja,¹⁷ hogy a hitvitákra készültek igazán az atyák. A *controversistae* szakban csak 1670 utáni könyv szerepel. Összességében a 753 könyvből 365 1670 után jelent meg (48,4%), tehát modern a gyűjtemény. A vitairodalom mellett ez a friss anyag a *concionatores* és a *miscellanea varia* szakokból kerül ki. Az iskolai anyag viszont ténylegesen elavult (történelem, teológia, filozófia, retorika, poétika). Az összeírással közel kortárs anyag magyarországi (166), ausztriai (39), csehországi (25), illetve a nyugatibb német tartományokból való (66 kötet: Köln, Mainz, Majna-Frankfurt, Würzburg). Bajorországból (München, Dillingen, Nürnberg, Sulzbach, Augsburg) csak 33 könyv (9,8%) származik. Itt is feltűnő az itáliai jelenlét elhanyagolhatósága (8 kötet).

A piarista könyvtárak¹⁸ közül csak Pozsonyszentgyörgyből maradt fenn olyan katalógus, az is csak 1757-ből, amelyben a kiadás helyét és évét is lejegyezték. Vannak persze más összeírásaink is (Privigye, 1689–1690; Debrecen, 1728, 1753, 1757; Pozsonyszentgyörgy, 1735; Nagykároly, 1741; Nyitra, 1741; Máramarossziget, 1754). A könyvanyag viszonylag modern, általában a 40% 1670 utáni kiadvány (vagy annak becsüljük). A filológiai tárgyak (poétika, retorika, grammatika, szótárak) oktatási anyaga inkább a régebbi, és ilyenek az orvosi munkák is. Pozsonyszentgyörgyben 1757-ben 306 1670 utáni könyv volt (40%), ezek közül 48 bajorországi (16%). Feltűnően régi a *Controversistae* szak, itt az új művek szinte kivétel nélkül magyarországi kiadásúak. Nagyon új viszont a történelem és a *spirituales* csoport, de frissnek mondható a *Theologici scholastici* szak is. Ez utóbbiak között sok az augsburgi, a történeti művek csoportjában a müncheni kiadvány. Az ingolstadti könyvek főként a *spirituales* szakból kerülnek ki.

A szerviták 1735-ös budai könyvtárkatalógusa¹⁹ azt mutatja, hogy meglehetősen modern könyveket sikerült szereznük. Ezek közül főként a *spirituales* szak a frissebb. A 276 1670 utáni könyv 18,8%-a (52 könyv) bajorországi kiadású (Augsburg, München, Dillingen, Nürnberg, Regensburg, Bamberg, Passau).

Sajnos olyan ferences könyvtári összeírást, amelyben szerepel a kiadás éve és a könyvek megjelenési helye is, nem találtunk.²⁰ A szakolcai 1754-es katalógusban szerepel a kiadás helye. Az 1562 könyvből 169 (10,8%) származik Bajorországból, ezek a legfrissebb könyvtermésből valók, alapvetően beszédeggyűjtemények, illetve a lelki gondozás témaköréből kerülnek ki.

Összegzésként megállapítható tehát, hogy Magyarországon sehol sem fordult elő olyan eset, amely hasonló lett volna a 16. századi Tirolhoz, ahol a *Buchvisitation*nak nevezett

¹⁷ Az egyes helyeken csak a katolikus nyomdászok termékeit, illetve katolikus műveket vettük számításba (Nürnberg, vagy Prága esetében például)!

¹⁸ *Piarista gyűjtemények Magyarországon 1760-ig*. S. a. rend. KOLTAI András. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 19/4) /előkészületben/.

¹⁹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fol. Lat. 4182.

²⁰ *Ferences gyűjtemények Magyarországon 1526–1750*. S. a. rend. ZVARA Edina. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 19/3) /előkészületben/.

látogatás során a protestáns könyveket katolikusra cserélték.²¹ Az akkor, a bajorországi kiadóknak (Augsburg, Ingolstadt) nagyon jó üzletet jelentett. A protestáns könyvek elégetése sem volt olyan mértékű – még az 1670-es években sem –, mint például Csehországban a harminc éves háború alatt, és azt követően. Ott is Bajorországból szereztek be a katolikus könyvanyag jelentős részét.²² Magyarországon a 17–18. század fordulóján a könyvtári állomány jelentős része protestáns volt, és meglehetősen archaikus. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a könyvek megjelenési ideje és a magyarországi könyvtárba kerülés között jelentős (20-30 év) idő telt el.²³ A könyvanyagnak a 18. század első felében bekövetkező lassú modernizálódása köszönhető az oktatásban és a napi papi teendők ellátásában közreműködő rendeknek, illetve a katolikká lett magyar arisztokrácia több tagjának. A 17. században jelentős szerepet játszó családok közül kiemelkedik az Esterházy, a Nádasdy és a Batthyány család.²⁴ Esterházy Pál nádor önmaga is tudatos programot alkotott azzal, hogy a Mária-kultusz felkarolásával, a búcsújáró helyek rendbe tételével a társadalom alsóbb rétegei számára is komoly ismeretanyagot tett hozzáférhetővé.²⁵ Programját közvetlenül saját kiadványaival, vagy patronált szerzőkkel, illetve a ferencesek támogatásával valósította meg. Ehhez a programhoz nagy-szerűen tudtak kötődni az olyan kereskedők, mint a tanulmány elején megismert Claarwein. Azt is mondhatjuk, hogy a bajorországi kiadók az ilyen programokhoz tudtak csatlakozni elsősorban. A Nádasdyak a szervitákkal (Loretom, majd Vátszentkút), a Batthyányak a ferencesekkel és a világi egyházzal karöltve valósítottak meg hasonló, a könyvhasználatot elterjesztő programot.²⁶ A 18. század elején felemelkedő arisztokrata családok tehát a század folyamán újjászervezett magyarországi katolikus egyházat már a századfordulón elkezdett munka vállalásával erősítették meg. Ehhez nagytömegű, nem elsősorban tudományos, de friss, a papi munka során közvetlenül hasznosítható könyvre volt szükség, amelynek nem elhanyagolható részét Bajorországból, főként Münchenből, Augsburgból és Dillingenből szereztek be.

²¹ Ötvös Péter: „Büchervisitation in einem katholischen Lande. Das Beispiel Tirol” in: *Freiheitsstufen der Literaturverbreitung. Zensurfragen, verbotene und verfolgte Bücher.* (Hgg.) József JANKOVICS/S. Katalin NÉMETH. Wiesbaden 1998 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, Bd. 18), 122–132.

²² Összefoglalóan, bibliográfiával ld. Marie-Elizabeth DUCREUX: „Les espaces de la censure dans la monarchie des Habsbourg” in: *Libri prohibiti. La censure dans l’espace habsbourgeois 1650–1850.* (Ed.) Marie-Elizabeth DUCREUX/Martin SVAŤOS. Leipzig 2005 (L’Europe en réseaux. Contributions à l’histoire de la culture écrite 1650–1918/Vernetzes Europa. Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918, Bd. I), 7–25.

²³ Vö. MONOK István: „Beszterce és Sopron. Egy erdélyi és egy nyugat-magyarországi város olvasmányai a XVI–XVII. században” in: (Red.) Ion CHIOREAN: *De la umanism – La luminism.* Târgu Mureş 1994 [1995], 29–42.

²⁴ Legújabbban, bibliográfiákkal ld. MONOK István (szerk.): *Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700.* Budapest 2005.

²⁵ Ld. az Esterházy Pál Mária-kötetei hasonló kiadásainak mellékletében megjelent tanulmányokat: ESTERHÁZY PÁL: *Az egész világon lévő csudálatos boldogságos Szűz képeinek rövideden föltett eredeti.* Nagyszombat 1690. Hasonmás kiadás KNAPP Éva/TÜSKÉS Gábor és GALAVICS Gáza tanulmányával. Budapest 1994 (Bibliotheca Hungarica Antiqua XXX); ESTERHÁZY PÁL: *Az boldogságos Szűz Mária szombatja, azaz minden szombat napokra való áéletosságok.* Nagyszombat 1691. Hasonmás kiadás SZÖRÉNYI László tanulmányával. Budapest 1994.

²⁶ MADAS Edit/MONOK István: *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig.* Budapest 2003, 189–191.